

ПРЕЗУМПЦІЇ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ФОРМИ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

СОЛОМЧАК Христина Богданівна - кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ
УДК 347.946

В статье раскрывается содержание отдельных элементов гражданской процессуальной формы с помощью презумпции. Таким образом, устанавливаются основания для действия, момент начала действия презумпции процессуальной дееспособности; признание факта, для выяснения которого была назначена экспертиза, установленным или опровергнутым, учитывая уклонение от участия в экспертизе; неважности причин неявки на судебное заседание лиц, участвующих в деле, и которые были надлежащим образом уведомлены о времени и месте судебного заседания.

Постановка проблеми

Процесуальна форма повинна характеризуватися всеосяжністю нормативного регулювання кожної процесуальної дії. Визначена у законі процесуальна форма є універсальною, на її основі здійснюється розгляд цивільних справ з різноманітними правовими ситуаціями, а процесуальні дії, що вчиняються у відповідності до неї, є неповторюваними. Таким чином, процесуальна форма розгляду справи має бути строго визначена у законі, але водночас повинна характеризуватися гнучкістю. Така гнучкість, яка до того ж не може суперечити закону, досягається за допомогою різноманітних засобів правотворчої техніки, серед яких чільне місце у цивільному судочинстві займають правові презумпції. Отже, за допомогою правових презумпцій досягаються цілі правового регулювання цивільних процесуальних правовідносин.

Стан дослідження

Питання щодо правових презумпцій у законодавстві загалом та цивільному судочинстві зокрема ставало предметом наукових досліджень. Правові презумпції у законодавстві досліджували Бабаєв В.К., Ойгензихт В.А., Косович В.М., Суханова Д.С. Правові презумпції у цивільному судочинстві на дисертаційному рівні вивчалися Феничом В.П. (2009 р.), Масюком В.В. (2010 р.), Черемновим Д.В. (2015 р.). Наукових розробок у напрямку розкриття окремих інститутів цивільної процесуальної форми за допомогою презумпцій виявити не вдалося.

Метою статті є дослідження значення презумпцій при закріпленні процесуальної форми судового розгляду та вирішення цивільної справи.

Виклад основного матеріалу дослідження

Великий тлумачний словник сучасної української мови дає кілька визначень поняття презумпції: 1) презумпція – припущення, що ґрунтується на ймовірності; 2) закріплене в законі припущення про існування певного факту, реальність якого вважається істиною і не потребує доказів [2, С. 920].

На думку В.М. Косовича, під правовою презумпцією варто розуміти об'єктивовані закономірностями правового регулювання і нормативно закріплені припущення, які зумовлюють юридичні наслідки [3, с. 45]. У

своєму дисертаційному дослідженні Д.С. Суханова відзначає, що правова презумпція становить для правознавців не тільки практичний інтерес, але є вкрай необхідним інструментом, який активно використовується у правотворчій та правозастосовчій діяльності. [10, С. 3]

Сьогодні уявити собі здійснення будь-якої практичної діяльності, у тому числі щодо розгляду та вирішення цивільної справи, без використання раніше набутих знань є неможливим. Проте питання щодо порядку та способів використання таких знань є не простим. Однією із центральних проблем цього питання стає визначення того, чи потрібно кожного разу при використанні наявних знань перевіряти їх істинність та достовірність. З позицій цивільної процесуальної форми це, наприклад, означає визначення того, чи потрібно або навіть чи можна за наявності підстав для відводу судді кожного разу перевіряти, чи дійсно він упереджений. Оскільки повторюваність таких взаємопов'язаних фактів була перевірена незліченну кількість разів, природно, що при необхідності застосування таких раніше набутих знань ні у кого не виникне сумніву в їх істинності та достовірності.

Наводячи визначення презумпції Г.М. Резник так і пропонує розуміти під нею знання про зв'язок між фактами, що сформувався на основі спостереження, аналізу й узагальнення життєвого досвіду взагалі і судової практики зокрема [7, С. 72].

Таким чином, використання раніше набутих знань щодо процесу розгляду та вирішення цивільної справи здійснюється за допомогою закріплених у законі правових презумпцій.

Серед усіх наявних у юридичній літературі загалом та працях з цивільного процесуального напрямку зокрема класифікацій презумпцій для розгляду та вирішення цивільної справи найбільшого значення має їх поділ на спростовні та неспростовні.

Спростовними законними презумпціями є презумпції, відносно яких закон допускає можливість спростування і які вважаються істинними, поки інше не встановлене. [1, С. 44-45] Неспростовними правовими презумпціями є припущення, спростування

яких законом не допускається. [9, С. 36] Відношення до неспростовних презумпцій в юридичній науці далеко не однозначне.

Інші вчені вказуючи на існування спростовних презумпцій відзначають, що спростовується не істинність думки, не істинність самої презумпції, а лише можливість її застосування в даному випадку. Спростування цих презумпцій, хоча і побудованих на узагальненні реальних відносин, все ж таки містить елемент вірогідності [5, С. 22].

За своєю структурою та процесом їх формування неспростовні презумпції нічим не відрізняються від презумпцій спростовних. Це такі ж самі узагальнення наявних знань, досвіду повторюваності обставин, які відповідають дійсності у більшості випадків, оскільки вони виражають те, що зазвичай має місце, хоч і не завжди. Разом з тим, суттєві відмінності виникають щодо їх застосування у процесі розгляду та вирішення цивільної справи.

У науковій літературі відзначається, що фактами, які не підлягають доказуванню є презумпції. Перевірку вірності такого твердження можна здійснити через визначення впливу на процес доказування спростовних та неспростовних презумпцій.

При наявній спростовній презумпції не-всеохопленість узагальнення, яке вона виражає і відповідно можливість помилковості її застосування до конкретного випадку, що є виключенням з типового ряду випадків, корегується можливістю її спростування. Закріплюючи таку презумпцію закон не відкидає можливості встановлення іншого у певному конкретному випадку. Надавши докази винятковості конкретного випадку, зацікавлена особа може довести протилежне до змісту закріпленої у законі презумпції, тобто спростувати її.

Але коли узагальнення закріплене у законі як всеохоплююче, коли воно оголошується правилом, яке не терпить запечень, то положення різко змінюється, а доведення його не всеохоплюваності не має змісту та є неможливим.

Наприклад, згідно з принципом їх закріплення у ЦПК України презумпція неупередженості судді належить до категорії спростовних, а презумпція упередженості

до неспростовних. У випадку, коли в учасника судового процесу виникають сумніви у достовірності припущення про неупереджений склад суду, він може спростувати таку презумпцію за допомогою інституту відводів. З моменту встановлення подібного факту починає свою дію презумпція упередженості (необ'єктивності) такого складу суду. Після початку дії презюмованого факту спростування презумпції упередженості вже не допускається. Законодавець в імперативному порядку припускає упередженість такого складу суду і таким чином неможливість розгляду ним справи [8, С. 193].

З огляду на це, не підлягають доказуванню сторонами тільки неспростовні презумпції, а спростовні презумпції можуть бути предметом доказування у справі.

У ЦПК України закріплено декілька презумпцій, які є невід'ємними складовими частинами процесуальної форми та відіграють суттєву роль на процес розгляду та вирішення цивільної справи.

Процесуальна правосуб'єктність учасників цивільного процесу включає одночасно правоздатність та дієздатність, правовому регулюванню яких присвячено статті 28 та 29 ЦПК України. З відповідної статті вбачаємо, що є суб'єкти, у яких здатність бути суб'єктом цивільного процесу, тобто цивільна процесуальна правоздатність, не завжди поєднується із здатністю своїми діями здійснювати права і обов'язки, тобто цивільною процесуальною дієздатністю.

З огляду на це, категорії процесуальної правоздатності і процесуальної дієздатності суттєво відрізняються між собою щодо наявності у них презумпційних основ. Процесуальна правоздатність не може бути передбаченою, її в обов'язковому порядку з'ясовує і встановлює суд. Таким чином, щодо процесуальної правоздатності немає та не може бути презумптивних складів. У свою чергу, процесуальна дієздатність презюмується, а висновок про процесуальний статус суб'єкта суд робить на основі встановлення факту, який стає підставою для початку дії презумпції. У ЦПК України закріплено одразу кілька таких фактів.

Згідно з ч.1 ст.29 ЦПК України цивільну процесуальну дієздатність мають фізичні

особи, які досягли повноліття та юридичні особи [11]. Таким чином, фактом, який стає основою для висновку суду про повну процесуальну дієздатність, є повноліття фізичної особи або державна реєстрація юридичної особи.

Відповідно до ч.2 ст.29 ЦПК України неповнолітня особа, яка досягла чотирнадцяти років, а також особа, цивільна дієздатність якої обмежена при здійсненні матеріальних прав та обов'язків, що передбачені законом, вважаються процесуально дієздатними відносно цих прав та обов'язків, поки не доведено інше [11]. Фактом-основою для початку дії такої презумпції стає встановлення судом відомостей про досягнення особою чотирнадцяти років або рішення суду про визнання особи обмежено дієздатною.

Згідно з ч.3 ст.29 ЦПК України фізична особа, яка не досягла повноліття, набуває цивільної процесуальної дієздатності з моменту реєстрації шлюбу [11]. Дія такої презумпції починається з моменту встановлення судом факту реєстрації шлюбу.

У кожному з наведених прикладів презумпції є спростовними. Спростування цих презумпцій здійснюється через подання до суду доказів, що змінюють процесуальний статус учасників цивільного судочинства. Наприклад, презумпція повної цивільної процесуальної дієздатності фізичної особи, яка досягла повноліття, юридичної особи спростовується за умови подання рішення суду про визнання фізичної особи обмеженою дієздатною чи недієздатною та з моменту подання документального підтвердження внесення запису щодо припинення юридичної особи.

Щодо процесуальної дієздатності існує у цивільному судочинстві і не спростовна презумпція, яку можемо вивести з аналізованих вище положень кодексу. Такою є презумпція процесуальної недієздатності особи, що не досягла чотирнадцяти років. Цілком можливим є випадок, коли за рівнем свого розвитку особа молодша чотирнадцяти років може бути здатна представляти свої права та інтереси у суді. Проте у силу закону зазначена особа не може бути визнана процесуально дієздатною для вчинення таких дій, а отже, презумпція процесуальної недієздатності

особи, що не досягла чотирнадцяти років є неспростовною.

Характеризується своїми особливостями у змісті та порядку застосування презумпція знання процесуального закону як різновид загальноправової презумпції знання закону. Презумпція знання процесуального закону не володіє матеріальними властивостями та не впливає на предмет доказування. Наявність такої презумпції передбачає знання особами правил здійснення судочинства.

Відповідно до ч.3 ст.121 ЦПК України позовна заява повертається у випадках, коли справа не підсудна цьому суду, а згідно з ч.2 ст.122 ЦПК України суддя відмовляє у відкритті провадження у справі, якщо заява не підлягає розгляду в судах у порядку цивільного судочинства [11]. З огляду на це, постає питання про початок дії даної презумпції. Адже, з одного боку, до моменту відкриття провадження у справі особа не володіє процесуальним статусом учасника цивільного судочинства. Проте, з іншого боку, ми бачимо, що для відкриття провадження у справі за поданою позовною заявою особа повинна володіти знаннями процесуального закону. Таким чином, початком дії презумпції знання процесуального закону пропонуємо вважати момент реалізації особою свого права на звернення до суду. Безальтернативність дій суду щодо поданої з порушенням правил підсудності або підвідомчості позовної заяви свідчить про неспростовний характер презумпції знання процесуального закону.

Разом з тим, відповідно до ст.167 ЦПК України головуючий роз'яснює сторонам та іншим особам, які беруть участь у справі, їх права та обов'язки, про що зазначається в журналі судового засідання [11]. Виконання такого обов'язку судом може бути доречним лише тоді, коли навпаки припускати, що учасники цивільного судочинства процесуального закону не знають. За таких умов може постати питання про спростовний характер аналізованої презумпції або навіть презумпцію незнання процесуального закону. З нашої точки зору, більш доречним є стверджувати про межі презумпції знання процесуального закону, які визначаються че-

рез закріплені у ЦПК України обов'язки суду.

Функціональне значення презумпції знання процесуального закону полягає у покладенні на учасників цивільного судочинства негативних наслідків вчинення або невчинення процесуальних дій, адже з огляду на наявність такої презумпції лише особа несе процесуальний ризик заявлення чи незаявлення певного клопотання, дотримання чи недотримання процесуальних строків вчинення певних дій.

Прикладом прямого законодавчого закріплення є презумпція визнання факту, для з'ясування якого було призначено експертизу, встановленим або спростованим з огляду на ухилення від участі в експертизі. Відповідно до ч.1 ст.146 ЦПК України у разі ухилення особи, яка бере участь у справі, від подання експертам необхідних матеріалів, документів або від іншої участі в експертизі, якщо без цього провести експертизу неможливо, суд залежно від того, хто із цих осіб ухиляється, а також яке для них ця експертиза має значення, може визнати факт, для з'ясування якого експертиза була призначена, або відмовити у його визнанні [11]. Таким чином, для можливості дії такої презумпції необхідним є призначення експертизи у справі. У такому випадку до підстав дії такої презумпції відносяться ухилення сторони від участі в експертизі та неможливість її проведення іншим чином.

Крім того, існує певний процесуальний порядок щодо передумов дії такої презумпції. Відповідно до п.17 Постанови Пленуму Верховного Суду України "Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду" від 12.06.2009р. №5 під час обговорення в попередньому судовому засіданні питання про призначення експертизи, а також в ухвалі про її призначення суд повинен роз'яснити наслідки ухилення від участі у експертизі. При цьому, застосування таких наслідків можливе лише після підтвердження факту ухилення особи від участі в експертизі [6]. Про визнання факту в судовому засіданні постановляється ухвала, а її прийняттю передуює аналіз правової позиції сторони,

значення та вплив на неї фактів, для встановлення яких призначалася експертиза. Фактично суд оцінює наскільки обгрунтованим є підстави вважати, що особа побоюється за результати експертизи. Наявність визначених у законі підстав для початку дії аналізованої презумпції ще не означає, що це неодмінно відбудеться. Це питання вирішується судом у кожному конкретному випадку. Але якщо суд все-таки дійде до висновку про необхідність застосування таких норм закону, то початком дії презумпції визнання факту, для з'ясування якого було призначено експертизу, встановленим або спростованим з огляду на ухилення від участі в експертизі, є винесення судом ухвали. Такий порядок є обов'язковим і суд не у змозі дійти до такого висновку, наприклад, при прийнятті судового рішення.

Також у ЦПК України закріплено випадки в яких застосування аналізованої презумпції є неможливою. Зокрема, під час проведення судово-біологічної (судово-генетичної) експертизи у справах про визнання батьківства, материнства суд у випадку ухилення особи від участі у проведенні такої експертизи не вправі визнати такий факт встановленим, але взмозі постановити ухвалу про примусовий привід на проведення експертизи.

Насамкінець хотілось би звернути увагу на ще одну частину процесуальної форми цивільного судочинства також побудованої за допомогою презумпцій, зокрема, інституту відкладення розгляду справи. Неявка у судове засідання – це відсутність особи в залі судового засідання під час розгляду справи, незалежно від причин, або залишення залу судового засідання [4, С. 432]. Разом з тим правові наслідки неявки у судове засідання залежать від причин неявки, зокрема, їх поважності. Відповідно до п.2 ч.1 ст.169 ЦПК України суд відкладає розгляд справи у разі першої неявки в судове засідання сторони або будь-кого з інших осіб, які беруть участь у справі, оповіщених у встановленому порядку про час і місце судового розгляду, якщо вони повідомили про причини неявки, які судом визнано поважними [11]. Отже, за таких умов суд зобов'язаний відкласти розгляд справи. Натомість, у випадку,

коли причини неявки не є поважними, такого обов'язку у суду немає.

Коментуючи ч.2 ст.169 ЦПК України В.М. Кравчук та О.І. Угриновська відзначають, що якщо суд не має відомостей про причину неявки відповідача, повідомленого належним чином, або причину неявки буде визнано неповажною, суд постановляє заочне рішення [4, С. 433]. Таким чином, у ЦПК України прирівнюються неявка у судове засідання та визнання судом причини неявки неповажною. Інакше кажучи, до моменту повідомлення суду причини неявки та обгрунтування їх поважності вона вважається неповажною.

Отже, ми маємо справу з презумпцією, зміст якої полягає у тому, що поки особа не доведе, що причина її неявки є поважною, така неявка визнається судом неповажною. Презумпція неповажності причин неявки на судові засідання осіб, які беруть участь у справі, та були належним чином повідомлені про час і місце судового засідання, має непряме закріплення у законі і є спростовною. Хвороба, відрадження, участь в інших судових засіданнях є тими причинами неявки, які можуть бути визнані судом поважними. Таким чином, відповідна презумпція спростовується тільки судом, і навіть якщо особа вважає, що причина її неявки є поважною, але вона не буде такою з огляду суду, то презумпція спростована не буде.

Висновки

Правові презумпції є необхідною складовою процесуальної форми розгляду цивільної справи. Для розгляду та вирішення справи, процесу доказування серед усіх класифікацій правових презумпцій має значення їх поділ на спростовні та неспростовні. Не підлягають доказуванню сторонами тільки неспростовні презумпції, а спростовні презумпції можуть бути предметом доказування у справі.

Одразу декілька інститутів цивільного судочинства є сконструйовані у ЦПК України за допомогою презумпцій. Процесуальна дієздатність презюмується, а висновок про процесуальний статус суб'єкта суд робить на основі встановлення факту, який стає підставою для початку дії презумпції. Таким фактом найчастіше стає вік особи. Спростування цих пре-

зумпцій здійснюється через подання до суду доказів, які доводять протилежне, наприклад, рішення суду про визнання фізичної особи обмежено дієздатною чи недієздатною. У силу закону особа, яка не досягла чотирнадцяти років, не може бути визнана процесуально дієздатною навіть тоді, коли за рівнем свого розвитку така особа може бути здатна самостійно представляти свої права та інтереси у суді, а тому, презумпція процесуальної недієздатності особи, що не досягла чотирнадцяти років, є неспростовною.

Прикладом прямого законодавчого закріплення є презумпція визнання факту, для з'ясування якого було призначено експертизу, встановленим або спростованим з огляду на ухилення від участі в експертизі. Для можливості дії такої презумпції необхідним є призначення експертизи у справі. У такому випадку до підстав дії такої презумпції відносяться ухилення сторони від участі в експертизі та неможливість її проведення іншим чином, а початком дії такої презумпції є винесення судом ухвали про встановлення факту, для з'ясування якого експертиза була призначена.

Інститут відкладення розгляду справи забезпечує свою функцію також за допомогою презумпцій. Правові наслідки неявки у судові засідання залежать від причин неявки, зокрема, їх поважності. У ЦПК України прирівнюються неявка у судові засідання та визнання судом причини неявки неповажною. Поки особа не доведе, що причина її неявки є поважною, така неявка визнається судом неповажною. Презумпція неповажності причин неявки на судові засідання осіб, які беруть участь у справі, та були належним чином повідомлені про час і місце судового засідання, спростовується тільки судом і навіть якщо особа вважає, що причина її неявки є поважною, але вона не буде такою з огляду суду, то презумпція спростована не буде.

Література

1. Бабаєв В.К. Презумпции в советском праве: Учебное пособие / В.К. Бабаєв. – Горький, 1974. – 124 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад., гол. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1427 с.

3. Косович В.М. «Правові припущення» як засіб створення досконалих нормативно-правових актів України / В.М. Косович // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2013. – Випуск 644. – Правознавство. – С.44-52

4. Кравчук В.М. Науково-практичний коментар до Цивільного процесуального кодексу України / Кравчук В.М., Угриновська О.І. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Х.: Фактор, 2010. – 800 с.

5. Ойгензихт В.А. Презумпции в советском гражданском праве / В.А. Ойгензихт. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 190 с.

6. Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду: Постанова Пленуму Верховного Суду України №5 від 12.06.2009р. – URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-09> – Назва з екрану.

7. Резник Г.М. Внутреннее убеждение при оценке доказательств / Г.М. Резник. – М.: Юрид. лит., 1977. – 120 с.

8. Романів В.Я. Забезпечення розгляду справи належним складом суду у цивільному судочинстві України / В. Я. Романів // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. – 2015. – № 39. – С.186-194.

9. Сериков Ю.А. Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю.А. Сериков. – М.: Волтерс Клувер, 2008. – 184 с.

10. Суханова Д.С. Міжнародно-правові та національно-правові презумпції у сфері прав і свобод людини та громадянина: порівняльно-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Д.С. Суханова; Міжнар. гуманіт. ун-т. – Одеса, 2010. – 22 с.

11. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004р. №1618-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – №40-41, 42. – Ст. 49.

Presumption as an element procedural forms civil proceedings

Individual elements of civil procedural forms by means of presumptions are explicated in the article. In particular, it was established, that at once several civil proceedings institutes are constructed in the Code of Civil Procedure of Ukraine with the help of presumptions. Legal capacity to sue is presumed, and the

АНОТАЦІЯ

У статті розкривається зміст окремих елементів цивільної процесуальної форми за допомогою презумпцій. Таким чином, встановлюються підстави для дії, момент початку дії презумпцій процесуальної дієздатності; визнання факту, для з'ясування якого було призначено експертизу, встановленим або спростованим з огляду на ухилення від участі в експертизі; неповажності причин неявки на судові засідання осіб, які беруть участь у справі, та були належним чином повідомлені про час і місце судового засідання.

conclusion of the procedural status of the subject is made by the court on the ground of establishing the fact that becomes the basis for presumption to take effect. This fact is often the person's age. Refutation of these presumptions is carried out through the presentation to the court evidence, which proves otherwise, for example, court decision on recognizing an individual as incapacitated or partially incapacitated. By virtue of law a person under the age of fourteen cannot be recognized as legally capable to sue, even if by the level of their development a person can be able to present their rights and interests in the court on their own, that is why the presumption of unfitness to plead of the individual under the age of fourteen is irrefutable.

An example of direct legislative consolidation is the presumption of recognition

of the fact, for establishment of which the expert investigation was committed, established or refuted because of failure to participate in the expert investigation. In order to allow such presumption to act it is necessary to commit an expert investigation of the case. In such an event grounds for action of such presumption include party's failure to participate in the expert investigation and impossibility of its commitment otherwise, and onset of action of such a presumption is the court's decision on the establishing of the fact for the ascertainment of which the expert investigation was committed.

Institute of legal investigation postponement provides its function also by means of presumptions. Legal consequences of failure to attend court proceedings depend on the reasons of failure to attend court proceeding and their validity, in particular. Code of Civil Procedure of Ukraine equals failure to attend court proceeding and court's recognition of the failure to attend court proceeding as invalid. The failure to attend court proceeding is recognized as invalid by court till the person prove otherwise. Presumption of invalidity of reasons for failure to attend court proceedings of persons, who are involved in the case and were duly informed about the time and place of court proceeding, can be refuted only by court and even if a person considers the reason of their failure to attend court proceeding valid, but it will not be so in the view of the court, then the presumption will not be refuted.